

УДК 159.922.7-053.6:373.091.26

Мельник Антоній

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
<http://orcid.org/0000-0002-1248-217X>;

Магдисюк Людмила

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
<http://orcid.org/0000-0002-5304-933X>;

Клюйко Леся

здобувач ступеня PhD
кафедри загальної і соціальної психології та соціології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
<http://orcid.org/0000-0002-2001-9548>
DOI https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi14.165

ВПЛИВ УСПІШНОСТІ ТА ЕМОЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ НА ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ

***Анотація.** У статті проводиться психологічний аналіз підліткового віку, як перехідного періоду, що накладає відбиток на систему взаємовідносин підлітків як з дорослими, так і з ровесниками. Стверджується, що норми поведінки, які встановлені на макрорівні суспільством, і на мікрорівні правилами шкільного життя та сімейними традиціями, часто порушуються у вигляді девіантної поведінки. Виявлено, що девіантна поведінка з'являється на фоні потреби самоствердження підлітків в перехідний період від дитинства до дорослості, – та зовнішніх чинників, пов'язаних з елементами жорстокості, агресії, ворожості, індивідуалізму. Також проаналізовано психологічні фактори, які провокують та стають поштовхом до формування у підлітка девіантну форму поведінки. Відповідно до цього важливим є урахування індивідуально-типологічних особливостей підлітків під час їх консультування, що дозволить покращити загальний психологічний стан. Наголошено, що застосування методик дослідження девіантної поведінки підлітків у роботі практичного психолога, мають ґрунтуватися як на симптоматичному (робота із конкретними симптомами девіацій), так і на профілактичному (зняття причин, факторів і умов, що їх провокують) підходах. Отримані теоретико-емпіричні результати можуть використовуватися практичними психологами не лише при наданні кваліфікованої психологічної допомоги батькам, що виховують підлітка з девіантною поведінкою, а й для самоосвіти та просвітницької діяльності усіх верств населення.*

***Ключові слова:** девіантна поведінка, підліток, міжособистісні стосунки, емоційно-психологічний клімат, негативний досвід, успішність.*

Постановка проблеми. Загальноприйнятим фактом є те, що в усі часи суспільство намагалося стримувати небажані форми людської поведінки. Кардинальні відхилення від середньої норми як в позитивну, так і в негативну сторону сприяли порушенню стабільності суспільства, яка в усі часи цінувалася понад усе. За останні роки розвитку нашої держави серед категорії підлітків, на жаль, суттєво помітна тенденція до збільшення злочинності, алкоголізму, токсикоманії, наркоманії, асоціальної (кримінальної) поведінки. Підлітки все частіше відповідають девіантною поведінкою на виклики оточуючого їх світу, що містить чимало жорстокості, насильства, агресії, ворожості, індивідуалізму.

З впевненістю можна стверджувати, що головною причиною зростання числа підлітків із девіантною поведінкою є певні недоліки освітнього і виховного процесу та низькі можливості соціалізації і самореалізації в шкільному колективі. Найявний страх перед школою, негативні очікування з боку шкільного колективу, конфлікти з вчителями (факти несправедливого і зневажливого ставлення з боку педагогів, оціночні та образливі висловлювання педагогів з приводу здібностей і зовнішності учнів, навішування ярликів) – всі ці та багато інших чинників навчання в загальноосвітній школі стають поштовхом до формування у підлітків девіантних форм поведінки.

В загальноосвітній школі підлітки іноді підлягають надмірному тиску і змушені щоб залишатися «хорошими», підкорятися численним, часто необґрунтованим вимогам. Надмірні вимоги викликають у підлітків неадекватну поведінку, що спричиняє взаємозв'язок між емоційними станами і формуванням девіантності.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Дослідженням проявів девіантних форм поведінки у підлітків, викликаних несприятливим становищем дитини в системі сімейних відносин, присвячені роботи Вишневського, Гурко, Єлізарова, Меренкова, Москаленко, Орлова, Попова, Шапка та ін. Дослідженню девіацій присвячені філософсько-методологічні теорії зарубіжних вчених: антропоцентричні теорії Келлі, Кречмера, Ломброзо, Шелдона; психоаналітичні теорії Фрейда, Юнга, Еріксона; культурологічні теорії Міллера, Сатерленда; теорія соціального наuczіння Бандури; теорія стигматизації Беккера; конфліктологічна теорія Тура; синтезований підхід Смелзер; соціально-психологічний підхід Лінга, Харрі. Проблеми проявів девіантних форм поведінки у підлітків, викликаних несприятливим становищем дитини в системі сімейних відносин, присвячені роботи Бочарової, Вишневського, Гурко, Двойменного, Єлізарова, Заборова, Лелекова, Меренкова, Москаленко, Попова, Рибцової, Рубіної, Солодовнікова, Шапка.

Результати аналізу досліджень даної проблеми засвідчують, що незважаючи на безліч підходів до дослідження девіантної поведінки, проблема впливу емоційно-психологічного клімату на продуктивність навчальної діяльності у підлітків з девіантною поведінкою потребує більш детального вивчення.

Мета статті – психологічний аналіз сутності девіантної поведінки, її форми прояву та взаємозв'язок успішності підлітків і емоційно-психологічного клімату в шкільному колективі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Девіантну поведінку ми можемо трактувати як вчинок людини, що виходить за рамки норми, встановленої суспільством (Бурлачук, 2001). Усе, що порушує стабільність, приводить до неоднорідності та нестійкості міжособистісних зв'язків та породжує порушення суспільного порядку, дезорганізує людей, в результаті чого і з'являються різні види девіацій. За вітчизняною класифікацією порушень норм поведінки виділяють антидисциплінарну, антисоціальну, делінквентну, аутоагресивну поведінку. Переважна більшість вчених, що вивчають девіантну поведінку у підлітковому віці, стверджують, що вона спричинена проявом жорстокості в сім'ях. Також, на їх думку, на формування девіантної поведінки великий вплив мають засоби масової інформації. До основних форм девіантної поведінки, у широкому розумінні, відносять кримінальну поведінку, вживання алкоголю, наркотиків, суїцидальні наміри і вчинки, сексуальні переверзії, бродяжництво, проституцію (Кондрашенко, 1988). Кожна з даних форм девіації має свою специфіку.

Підлітковий вік умовно позначають першим перехідним періодом від дитинства до зрілості і він є складним як для дитини, так і для її близьких, адже в цей час відбувається інтенсивний та нерівномірний розвиток і ріст організму, особистісні новоутворення, стрімкий розвиток в усіх сферах, що в результаті призводить до зміни самосвідомості, розумінні себе та оточуючих. Даний віковий період характеризується підвищеною емоційністю, що проявляється в легкій збудливості, різких перепадах настрою, амбівалентності почуттів (Костюк, 1989).

Отже, необхідними умовами і факторами розвитку міжособистісних відносин у підлітковому віці є дві різні за своїм значенням для психічного розвитку системи взаємин підлітка: одна – з дорослими, інша з однолітками. І перша і друга продовжують формуватися в продовж всього підліткового віку. Вони виконують одну й ту ж саму загально-соціалізуючу роль, і нерідко входять в протиріччя одна з одною як за змістом, так і за регулюючими їх нормами. Це, певним чином, негативно позначається на міжособистісних та емоційних стосунках підлітків між собою.

Коли ми розглядаємо поведінкові відхилення як девіації, – то варто зазначити, що в більшості випадків є загальноприйнятий поділ явищ на «нормальні» та «аномальні». Стосовно поведінки, то її поділ за даною ознакою має суттєві ускладнення, що пов'язано, насамперед, з досить суперечливим поняттям «норма» (Савчин, 2005).

В процесі дослідження даної проблеми, ми використовували такі методики: модифікований варіант соціометрії «Шкала прийнятності» (авт. Бахарєва), а також тест-опитувальник «Діагностика акцентуацій характеру» Леонгарда-Шмішека. Було проаналізовано вплив емоційно-психологічного клімату на продуктивність навчальної діяльності у підлітків з девіантною поведінкою. Застосування цих методик дослідження дало можливість всебічно розглянути дану проблему.

Використовуючи адаптований варіант методики «Шкала прийнятності» нам вдалось виявити соціометричний статус школярів та рівень їх емоційної експансивності. За допомогою тесту-опитувальника «Діагностика акцентуацій характеру» Леонгарда-Шмішека, що спрямований на діагностику типу акцентуації характеру і є реалізацією типологічного підходу до вивчення особистості, було виявлено переважаючий тип акцентуації характеру у досліджуваних. Можна стверджувати, що акцентуація характеру – це граничний показник норми, при якому деякі риси характеру надзвичайно яскраво виражені. Це певний стан психічного здоров'я, який характеризується непропорційністю деяких рис характеру, що призводить до дисгармонії особистості, а також здійснює негативний та небажаний вплив на продуктивність навчальної діяльності (Кузікова, 2008). Всі риси характеру розділені на дві групи: основні та додаткові. У тому випадку, коли переважає перша група характеристик, вони й визначають особистість в цілому. Після того, як була здійснена обробка результатів, можна було помітити «сильні» і «слабкі» сторони рис характеру. Отже, результати опитувальника дають можливість розвивати те, що потрібно покращити, зокрема навчальну діяльність та досягнення успіху і, відповідно, працювати над тими рисами, що цьому перешкоджають.

Нами було зіставлено результати обох методик, складено більш повну емоційно-психологічну картину про кожного респондента. На заключному етапі було здійснено математичну обробку та занесено отримані результати дослідження до зведеної таблиці бази даних.

Під час визначення навчальних досягнень учнів аналізувались такі параметри:

- характеристики відповіді учня: елементарна, фрагментарна, неповна, повна, логічна, доказова, обґрунтована, творча;
- якість знань, правильність, повнота, осмисленість, глибина, гнучкість, дієвість, системність, узагальненість, міцність;
- ступінь сформованості загально-навчальних та предметних умінь і навичок;
- рівень оволодіння розумовими операціями:
- вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, узагальнювати, робити висновки тощо;
- досвід творчої діяльності (вміння виявляти проблеми, формулювати гіпотези, розв'язувати проблеми).

Дані показники дали можливість виділити три рівні досягнень учнів, які характеризуються такими ознаками (Максименко, 2006):

I рівень – низький (відповідь учня при відтворенні навчального матеріалу – елементарна, фрагментарна, зумовлюється початковими уявленнями про предмет вивчення. Учень не бере участі у творчих гуртках, має схильність до прояву девіантної поведінки);

II рівень – середній (учень знає істотні ознаки понять, явищ, закономірностей, зв'язків між ними, а також самостійно засвоює знання в стандартних ситуаціях, володіє розумовими операціями (аналізом, абстрагуванням, узагальненням тощо), вміє робити висновки, виправляти допущені помилки. Він здатний самостійно здійснювати основні види навчальної, спортивної діяльності);

III рівень – високий (знання учня є глибокими, міцними, узагальненими, системними; учень вміє застосовувати знання творчо, його навчальна та пізнавальна діяльність має дослідницький

характер, позначена вмінням самостійно оцінювати різноманітні життєві ситуації, явища, факти, виявляти і відстоювати особисту позицію).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отримані результати теоретичного аналізу даної проблеми та результати, отримані за допомогою використаних методик, серед підлітків з гіпертимним типом акцентуації характеру було виявлено, що більше половини досліджуваних потрапляють у групу ризику девіантної поведінки. Окрім того, переважна більшість з них, за даними експертної оцінки, мають низький рівень успішності.

Аналіз успішності та її вплив на емоційно-психологічний клімат дозволив виявити зв'язок між продуктивністю навчальної діяльності та девіантною поведінкою серед підлітків. Результати нашого дослідження показали, що низька успішність знижує й емоційне прийняття серед однолітків. Прояви відхилення в поведінці підлітків, їх моральний і соціальний розвиток можуть бути самими різними в залежності від індивідуальних особливостей і особистісних проявів, конкретних умов і обставин життя та навчальної діяльності. Відбувається активно-приспосувальна або пасивно-приспосувальна поведінка: деструктивно-агресивна, спрямована на революційну перебудову; зміна діяльності колективу і своєї власної поведінки в ньому; деструктивно-компенсаторна, коли перебудова діяльності колективу і своєї поведінки супроводжується і закріплюється через поступливість її вимогам. Особливе місце займає компенсаторно-ілюзорна форма поведінки, коли незадоволення потреби і домагання, стійкий психологічний дискомфорт у підлітків знаходять вихід в штучному оціпенінні, загальмованості в спілкуванні, а іноді нікотинном, алкоголем, токсичними речовинами. По суті, мова йде про компенсаторну поведінку, яка виражається в крайніх формах конформізму або нонконформізму. Підлітки з такою поведінкою, як правило, виявляються важкими в спілкуванні, і для того, щоб встановити з ними контакт для будь-якої подальшої роботи, педагогу потрібно докласти чимало зусиль.

Серед різних методів корекції і терапії девіантних форм поведінки у підлітків перевага надається груповій психотерапії (Яценко, 2004). Працювати з підлітками надзвичайно складно, проте такі групи мають високий терапевтичний потенціал, оскільки в даному віці група однолітків відіграє виняткову роль в житті підлітка, а самі вони зазнають значних труднощів, пов'язаних з імпульсивністю, статевим дозріванням, конфліктними взаєминами з дорослими (Шулигіна, 2002).

Нами було запропоновано наступні етапи психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою:

- початковий етап, в процесі якого підлітку надається впевненість у тому, що він звернувся туди, де його зрозуміють і підтримають;
- уточнюючий етап, на якому відбувається уточнення запиту на основі безумовного прийняття особистості підлітка, котрому надається допомога, його внутрішні переживання (прийняття не обов'язково означає позитивну оцінку, це просто визнання того, що є); безоцінного ставлення (відсутність оцінок поведінки і особистості клієнта); емпатії (розуміння внутрішнього світу людини, співпереживання їй);
- діагностичний етап, що полягає у допомозі клієнту оволодіти проблемою, сформувані об'єктивну і ясну картину подій;
- психотерапевтична робота, спрямована на мобілізацію всіх ресурсів клієнта, встановлення і підтримку всіх здорових, позитивних якостей особистості з тим, щоби сприяти підвищенню самооцінки, впевненості у собі; водночас встановлюється коло близьких і друзів, які могли б допомогти;
- прийняття рішення, що передбачає спільне відпрацювання варіантів розв'язання проблеми; усвідомлення і прийняття клієнтом оптимального варіанта її вирішення; спільне складання плану дій, спрямованого на подолання критичної ситуації;
- заключний етап, спрямований на підтримку і максимальне схвалення рішення клієнта.

Психокорекційна робота з девіантними підлітками повинна ґрунтуватися як на симптоматичному підході (робота з конкретними симптомами відхилень), так і профілактичному підході (зняття причин, чинників і умов, що їх провокують) (Турішева, 2008).

Перспективи подальшої роботи вбачаємо у розробці та апробації програми стабілізації емоційно-психологічного клімату на девіантну поведінку підлітків.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Бурлачук, Л. Ф. (2001). *Словарь-справочник по психодиагностике*. Санкт-Петербург: Питер.
- Кондрашенко, В. Т. (1988). *Девиянтное поведение у подростков: социально-психиатрические аспекты*. Минск: Беларусь.
- Костюк, Г. С. (1989). *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості*. Київ: Радянська школа.
- Кузікова, С. Б. (2008). *Теорія і практика вікової психокорекції: Навчальний посібник*. Суми: ВТД «Университетская книга».
- Максименко, С. Д. (2006). *Генеза здійснення особистості: Монографія* Київ: ТОВ «КММ».
- Савчин, М. В. (2005). *Вікова психологія: Навчальний посібник*. Київ: Академвидав.
- Туріщева, Л. В. (2008). *Настільна книга шкільного психолога: Навчально-методичний посібник для вчителя*. Харків: Основа.
- Шулигіна, Р. А. (2002). Педагогічний такт і професійна етика як необхідні складові педагогічної діяльності у процесі спілкування з учнями. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Збірник наукових праць*, 19, 135–138.
- Яценко, Т. С. (2004). *Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: Навчальний посібник*. Київ: Вища школа.

REFERENCES

- Burlachuk, L. F. (2001). *Slovar-spravochnik po psihodiagnostike [Dictionary of Psychodiagnostics]*. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
- Kondrashenko, V. T. (1988). *Deviantnoe povedenie v podrozkov: sotsialno-psihiatricheskie aspekty [Deviant behavior in adolescents: socio-psychiatric aspects]*. Minsk: Belarus. [in Russian].
- Kostiuk, H. S. (1989). *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhiichni rozvytok osobystosti [Educational process and mental development of the individual]*. Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].
- Kuzikova, S. B. (2008). *Teoriia i praktyka vikovoi psykhekorektsii: Navchal'nyi posibnyk [Theory and practice of age-related psycho-correction: Tutorial]*. Sumy: VTD «Unyversytetskaia knyha». [in Ukrainian].
- Maksymenko, S. D. (2006). *Geneza zdiisnennia osobystosti: Monografiya [Genesis of personality realization: Monograf]*. Kyiv: TOV «KMM». [in Ukrainian].
- Savchyn, M. V. (2005). *Vikova psykholohiia: Navchal'nyi posibnyk [Age psychology: Tutorial]*. Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
- Turishcheva, L. V. (2008). *Nastilna knyha shkilnoho psykholoha: Navchal'no-metodschnyi posibnyk dlya vchytelya [The school psychologist's book: Teacher's manual]*. Kharkiv: Osнова. [in Ukrainian].
- Shulyhina, R. A. (2002). Pedagogichnyi takt i profesiina etyka yak neobkhidni skladovi pedagogichnoi diyalnosti u protsesi spilkuvannia z uchnyamy [Pedagogical tact and professional ethics as necessary components of pedagogical activity in the process of communication with students]. *Teoretychni pytannia kultury, osvity ta vykhovannia: Zbirnyk naukovikh prats'*, 19, 135-138. [in Ukrainian].
- Yatsenko, T. S. (2004). *Teoriia i praktyka hrupovoi psykhekorektsii: aktyvne sotsialno-psykholohichne navchannia: Navchal'nyi posibnyk [The theory and practice of group psycho-correction: active social and psychological training: Tutorial]*. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].

THE INFLUENCE OF PROGRESS, EMOTIONAL AND PSYCHOLOGICAL CLIMATE ON THE DEVIANT BEHAVIOUR OF ADOLESCENTS

Antonii Melnyk

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of
Department of Practical and Clinical Psychology
Lesya Ukrainka Eastern European National University
<http://orcid.org/0000-0002-1248-217X>

Liudmyla Mahdysiuk

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of
Department of Practical and Clinical Psychology
Lesya Ukrainka Eastern European National University
<http://orcid.org/0000-0002-5304-933X>

Lesia Kliuiko

PhD student of the Department of General,
Social Psychology and Sociology
Lesya Ukrainka Eastern European National University
<http://orcid.org/0000-0002-2001-9548>
DOI https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi14.165

Annotation. *The article deals with the psychological analysis of adolescence as a transitional period affecting the system of interrelations both with adults and peers. It is stated that behavioral norms established at the macro-level by society and at the micro-level by school life regulations and family traditions are often violated in the form of deviant behavior. It is revealed that deviant behavior is the act of a person who goes beyond the norms established by society and appears on the background of adolescents need for self-assertion during the transitional period from childhood to adulthood, and external factors connected with the elements of cruelty, aggression, hostility, individualism. Psychological factors provoking and giving impetus to the adolescent deviant behavior shape formation are also analyzed. It has been studied that the main reasons for the increase in the number of adolescents with deviant behavior are certain drawbacks in educational and pedagogical process and low opportunities for socialization and self-realization in the school collective. It is revealed that necessary conditions and factors of the interpersonal relations development in adolescence are two different systems of relations by its importance for mental development: one with adults, the other with peers. Accordingly, it is important taking into account the individual and typological peculiarities of adolescents during their counseling, which will improve the general psychological state. It is emphasized that use of deviant behavior studying methods of adolescents in the work of practical psychologist should be based on both symptomatic (dealing with specific symptoms of deviations) and preventive (removing the causes, factors and conditions that provoke them) approaches. The obtained theoretical and empirical results can be used by practical psychologists not only in providing qualified psychological assistance to parents educating a teenager with a deviant behavior, but also for self-education and educative activities of all population groups.*

Keywords: *deviant behavior, adolescent, interpersonal relations, emotional and psychological climate, negative experience, progress.*

Стаття надійшла до редакції 15.01.2020 р.